

Anna AWTUCH

Politechnika Gdańska

anna.awtuch@gmail.com

Agnieszka GĘBCZYŃSKA-JANOWICZ

Politechnika Gdańska

agnjanow1@pg.edu.pl

NARRACJE O ŚWIEŻEJ TRAUMIE

UPAMIĘTNIANIE ATAKÓW TERRORYSTYCZNYCH W KRAJOBRAZIE CODZIENNYM MIAST

ABSTRACT

Recent Trauma Narratives: Commemorating Terrorist Attacks in Everyday Cityscape

Contemporary city incidentally becomes a non-accidental target of acts violating the primary sense of security and safety. The fundamental assumptions about social and interpersonal interactions that guarantee social life are severely disturbed. These events, primarily the ones related to terrorist attacks, leave in social memory traces associated with everyday places scattered in urban landscape. Should the trace of a catastrophe be preserved and exhibited, or should it be interpreted to give a new meaning to endangered places? What significance can one attribute to trauma narratives in everyday landscape? To what extent can spatial and ephemeral narratives related to dramatic events address the social need of coping with trauma and constructing a new approach to a given place? Spontaneous and official commemorative forms are created in response to terrorist attacks in Europe and the U.S.A. Official memorials are created over just a few years and sometimes even one year, which corresponds to a natural closure of mourning process leading to the acceptance of loss and reconstructing life. However, other representations – spontaneous memorials created in the aftermath of attacks, composed of objects left in urban space to honour victims and survivors – become an important element of collective mourning ritual and constitute a transition from informal commemoration to top-down representations. The article discusses how different forms of trauma narratives constructed in urban space can enhance trauma recovery.

Keywords: architecture, trauma, urban landscape, commemoration, terrorism, grief

Słowa kluczowe: architektura, trauma, krajobraz miejski, upamiętnianie, terroryzm, żałoba

WSTĘP

Współczesne miasta europejskie i amerykańskie stają się coraz częściej i na niespotykaną dotąd skalę zarówno celem, jak i sceną dramatycznych wydarzeń zmieniających sposób postrzegania przestrzeni miejskiej. Po 11 września 2001 roku obserwuje się kilkukrotny wzrost liczby ataków terrorystycznych na świecie, tym bardziej dotkliwych, że uderzających w kraje uznawane dotąd za bezpieczne. Celami stają się coraz liczniejsze obiekty i przestrzenie publiczne rozsiane w krajobrazie miasta. Tak było w przypadku budynku rządowego (Oklahoma City), centrum biznesu (WTC), środków komunikacji miejskiej (metro – Madryt 2004, Bruksela 2016; autobus – Londyn 2005), przestrzeni ulic i placów miejskich (bieg maratoński – Boston 2013, promenada nadmorska – Nicea 2016, jarmark świąteczny – Berlin 2016), jak również kawiarni, baru, klubu muzycznego (Paryż 2015), a nawet spokojnego obozu młodzieżowego (Utøya 2011).

Jeśli spojrzeć na statystyki WHO, widać, że liczba osób, które tracą życie na skutek zamachów terrorystycznych, jest znacznie mniejsza w porównaniu do liczby zgonów spowodowanych przez choroby czy wypadki drogowe. W wielu krajach terroryzm stał się jednak wiodącym problemem bezpieczeństwa publicznego, nie tyle ze względu na liczbę ofiar, ile z powodu społecznego, politycznego i ekonomicznego oddziaływania aktów masowej przemocy. Terroryzm jest formą przemocy politycznej wykorzystującej zabijanie, zniszczenie lub zagrożenie, by wywołać efekt zastraszenia jednostek, społeczeństw, rządów¹. Głównym jego celem jest zakłócenie codziennego życia, wzmacnianie przerażenia i poczucia bezradności w społeczeństwie². Efektem mają być wymuszenia ustępstw politycznych pożądaných przez ugrupowania terrorystyczne, prowokowanie działań lub nagłośnienie politycznych idei³. Na przestrzeni lat zmienia się skala i rodzaje terroryzmu, ale stosowane w ramach tej przemocy środki pozostają podobne.

Współczesne ataki terrorystyczne nie są jedynie przytaczanymi przez media faktami, ale wydarzeniami kryzysowymi, po których nasila się zbiorowe doświadczenie

¹ B. Bolechów, *Terroryzm w świecie podwubiegunowym. Przewartościowania i kontynuacje*, Toruń 2002, s. 35.

² M. Siman-Tov, M. Bodas, K. Peleg, *The Social Impact of Terrorism on Civilian Populations: Lessons Learned from Decades of Terrorism in Israel and Abroad*, „Social Science Quarterly” 2016, vol. 97, nr 1, s. 75-85.

³ B. Bolechów, *Terroryzm...*, s. 35.

niepokoju, terroru, poczucie straty i smutku⁴. Doświadczenia graniczne tego rodzaju niszczą podstawowe poczucie bezpieczeństwa i porządku społecznego, pozostawiając ludzi w poczuciu bezradności i zagrożenia, oraz generują lęk przed śmiercią, zakłócając podstawowe przekonania na temat życia i porządku społecznego. Wiele osób doświadcza w takim kontekście kryzysu egzystencjalnego, utraty poczucia sensu lub celu.

Z rzeczywistością zamachów tym trudniej się pogodzić, że uderzają w miejsca codzienne, zdawałoby się przypadkowe, narzucając fizycznej przestrzeni miejskiej nowy rodzaj narracji i czyniąc ją nie tylko miejscem życia, ale i miejscem tragedii, krajobrazem traumy (ang. *traumascape*). Refleksja nad sposobem kształtowania architektonicznego i urbanistycznego miejsc oznaczonych zdarzeniami terrorystycznymi wymaga nie tylko uporania się z pamięcią świeżej traumy, ale i wypracowania nowego stosunku do miejsca. Jak upamiętniać ataki w przestrzeni codzienności? Czy ślad po katastrofie należy pielęgnować i eksponować, czy też interpretować tak, by nadać nowe znaczenia zagrożonym miejscom?

ZAMACH TERRORYSTYCZNY JAKO TRAUMA INDYWIDUALNA I KULTUROWA

Terroryzm wpływa na populację współczesnych miast na wielu różnych płaszczyznach. Jak wyliczają Dana Rose Garfin i Alison Holman⁵, po pierwsze, poprzez wyrządzenie szkód bezpośrednich w zaatakowanym miejscu, po drugie, powodując choroby i obrażenia w skutek eksplozji, osuwania się rumowisk i uwalniania szkodliwych toksyn, po trzecie, tworząc dodatkowe stresory zakłócające życie społeczne, utrudniające komunikację i swobodny dostęp do usług oraz instytucji. Straty materialne, choć znaczące i wymagające wypracowania strategii naprawczych, nie wywołują jednak tak dotkliwych skutków, jak te związane z koniecznością radzenia sobie z następstwami utraty istnień ludzkich i zdrowia. Terroryzm powoduje psychiczne cierpienie zarówno osób bezpośrednio narażonych, jak i szerszej populacji. Oddziałuje również na ogólny poziom zdrowia ludzi żyjących w zagrożonym kraju w wyniku somatycznych następstw zwiększonych reakcji lękowych w środowisku odbieranym jako niebezpieczne⁶.

Trauma w wymiarze psychologicznym rodzi się natychmiast w reakcji jednostek na dramatyczne zdarzenie. Przejawia się w emocjach szoku, niedowierzania, przerażenia, gniewu, smutku oraz w trudnościach psychospołecznych, z którymi zmagają się po aktach terrorystycznych bezpośredni świadkowie i uczestnicy wydarzenia i które

⁴ E.-M. Gortner, J.W. Pennebaker, *The Archival Anatomy of a Disaster: Media Coverage and Community-Wide Health Effects of the Texas A&M Bonfire Tragedy*, „Journal of Social and Clinical Psychology” 2003, vol. 22, nr 5, s. 580-603; A. Eyre, *Remembering: Community commemoration after disaster*, [w:] *Handbook of Disaster Research*, red. H. Rodriguez, E.L. Quarantelli, R.R. Dynes, New York 2007, s. 441-455.

⁵ D.R. Garfin, E.A. Holman, *Terrorism and health*, [w:] *Encyclopedia of Mental Health*, t. 4, red. A. Deutsch, H. Fishman, New York 2016, s. 286.

⁶ *Tamże*.

obejmują całe spektrum zaburzeń. Do najczęściej wymienianych należą: zespół stresu pourazowego (PTSD) i objawy stresu pourazowego (PTS)⁷. W PTSD pojawiają się takie objawy, jak: odtwarzanie wydarzenia traumatycznego poprzez intruzje i wspomnienia fleszowe, uporczywe unikanie bodźców związanych z urazem, objawy odrętwienia i wzrost poziomu pobudzenia⁸. W porównaniu z osobami ocalonymi z katastrof naturalnych i wypadków lokomocyjnych, u ofiar terroryzmu zaobserwowano intensywniejsze objawy unikania i wzmożonej czujności oraz kilkukrotne wydłużenie trwania objawów PTSD⁹. Wśród trudności psychicznych wskazuje się ponadto na ogólne pogorszenie samopoczucia i funkcjonowania psychospołecznego¹⁰, zwiększony lęk przed kolejnymi atakami w przyszłości¹¹, zaburzenia lękowe¹² i depresję¹³.

Nasilenie objawów stresu pourazowego u ofiar z czasem zmniejsza się, jednak w przypadku bezpośrednich świadków zaangażowanych w niesienie pomocy na miejscu zdarzenia obserwuje się tendencję odwrotną – PTS lub PTSD ujawnia się dopiero po pewnym czasie, czemu często towarzyszy wzrost intensywności symptomów¹⁴. Nawet u osób narażonych na kontakt z wydarzeniem jedynie poprzez relacje w mediach mogą się rozwinąć pourazowe objawy, takie jak: gniew, wycofanie, obawa o własne bezpieczeństwo, lęk, depresja. Jak zaobserwowano, po 11 września 2001 roku wiele osób, które nie zetknęły się bezpośrednio z atakami, zgłosiło ostre objawy stresu, takie jak bezsenność i koszmary senne, odnotowano też, że ludzie ci byli trzy razy bardziej narażeni na problemy zdrowotne z sercem¹⁵, co wskazuje na długofalowy negatywny wpływ samego lęku przed terroryzmem.

⁷ A.Y. Shalev, Y. Ankri, Y. Israeli-Shalev, T. Peleg, R. Adesky, S. Freedman, *Prevention of posttraumatic stress disorder by early treatment: Results from the Jerusalem Trauma Outreach and Prevention study*, „Archives of General Psychiatry” 2012, vol. 69, nr 2, s. 166-176.

⁸ *DSM-5 Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 3rd ed., Washington-London 2013.

⁹ L. Bossini, I. Casolaro, D. Koukouna, C. Caterini, M. Olivola, A. Fagiolini, *Zespół stresu pourazowego u ofiar zamachów terrorystycznych – studium porównawcze wpływu wydarzeń traumatycznych na życie pacjentów*, przeł. D. Metel, K. Cyranka, „Psychiatria Polska” 2016, t. 50, nr 5, s. 916.

¹⁰ A.Y. Shalev, Y. Ankri, Y. Israeli-Shalev, T. Peleg, R. Adesky, S. Freedman, *Prevention of posttraumatic stress disorder...*

¹¹ R.C. Silver, E.A. Holman, D.N. McIntosh, M. Poulin, V. Gil-Rivas, *Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11*, „Journal of the American Medical Association” 2002, vol. 288, nr 10, s. 1235-1244.

¹² C. DiMaggio, S. Galea, L.D. Richardson, *Emergency department visits for behavioral and mental health care after a terrorist attack*, „Annals of Emergency Medicine” 2007, vol. 50, nr 3, s. 327-334.

¹³ J.M. Salguero, P. Fernández-Berrocal, I. Iruarrizaga, A. Cano-Vindel, S. Galea, *Major depressive disorder following terrorist attacks: a systematic review of prevalence, course and correlates*, „BMC Psychiatry” 2011, vol. 11, nr 96, s. 1-11.

¹⁴ A. Lowell, B. Suarez-Jimenez, L. Helpman, X. Zhu, A. Durosky, A. Hilburn, F. Schneier, R. Gross, Y. Neria, *9/11-related PTSD among highly exposed populations: a systematic review 15 years after the attack*, „Psychological Medicine” 2018, vol. 48, s. 537-553.

¹⁵ J. Tierney, *Living in fear and paying a high cost in heart risk*, „New York Times” 2008, 15 I, [za:] M. Herzstein, S. Horsky, S.S. Posavac, *Living with terrorism or withdrawing in terror: Perceived control and consumer avoidance*, „Journal of Consumer Behaviour” 2015, vol. 14, s. 234.

Jednocześnie indywidualnym reakcjom na atak terrorystyczny towarzyszą również reakcje zbiorowe. Po zamachach daje się zaobserwować zmianę zachowania osób żyjących w środowisku dotkniętym dramatycznym wydarzeniem. Powszechną taktyką staje się wzmożone unikanie sytuacji postrzeganych jako potencjalnie niebezpieczne. Na przykład w 2004 roku, gdy zagrożenie terrorystyczne w Waszyngtonie było wysokie, spadł znacznie ruch pieszych w mieście¹⁶. Po ataku w Londynie w 2005 roku 23% osób badanych deklaroowało, że nie czuje się bezpiecznie, podróżując komunikacją miejską, zaś 76% zamierzało ograniczyć swoje podróże, by nie narażać się na potencjalne ryzyko¹⁷. Zmiana zachowania, jak i zmiany postaw, poglądów politycznych w reakcji na ataki terrorystyczne może pociągać za sobą również modyfikację stylu życia czy zachowań konsumenckich¹⁸. Oznaczać to może np. całkowitą rezygnację z wychodzenia na miasto na rzecz spędzania czasu wolnego we własnym domu oraz zmianę w wydatkach związanych z rozrywką domową i budowaniem symbolicznego obrazu: *mój dom jest moją fortecą*¹⁹. Zmiana zachowania może również objawiać się w bardziej subtelny sposób poprzez nieustanne monitorowanie środowiska miejskiego, wybór miejsc zapewniających możliwość ucieczki lub zachowywanie dystansu od obiektów najbardziej narażonych na ataki.

Przeżycie ataku terrorystycznego – jako doświadczenie egzystencjalne związane ze współuczestnictwem w wydarzeniu zabierającym komuś życie – pozostawia ofiary oraz bezpośrednich i pośrednich świadków z uczuciem bezradności i niemożności ubrania wydarzenia w odpowiednie słowa. Traumatyzujące wydarzenia budzą często sprzeczne uczucia, uruchamiają w odbiorcach konflikty wewnętrzne, powodując, że odbiór wydarzeń bywa zniekształcony, np. wyolbrzymiający lub umniejszający skutki i powagę sytuacji. Wydarzenie zapisuje się na wiele sposobów w pamięci zbiorowej i wywiera wpływ na sytuację społeczną, ekonomiczną i polityczną. Gdy członkowie zbiorowości zostają poddani tak dramatycznemu wydarzeniu, że pozostawia ono niezatarte ślady w świadomości zbiorowej, naznaczając na zawsze ich pamięć i zmieniając w istotny i nieodwracalny sposób ich przyszłą tożsamość – uznaje się, że ma wówczas miejsce trauma kulturowa²⁰.

Istnieje zasadnicza różnica między traumą indywidualną a kulturową. Trauma kulturowa różni się od traumy psychologicznej (indywidualnej) pod względem mechanizmów, które je wywołują i podtrzymują. W kontekście jednostkowym rozważane są psychologiczne mechanizmy obronne oraz proces radzenia sobie z przeciwnościami

¹⁶ S. Bowles, *A new postcard from the nation's capital*, „USA Today” 2004, 4 IX, [za:] M. Herzenstein, S. Horsky, S.S. Posavac, *Living with terrorism...*, s. 228.

¹⁷ G.J. Rubin, C.R., Brewin, N. Greenberg, J. Simpson, S. Wessely, *Psychological and behavioural reactions to the bombings in London on 7 July 2005: Cross sectional survey of a representative sample of Londoners*, *BMJ* 2005, 331:606.

¹⁸ M.R. Torabi, D.C. Seo, *National study of behavioral and life changes since September 11*, „Health Education and Behavior” 2004, vol. 31, nr 2, s. 179-192.

¹⁹ M. Herzenstein, S. Horsky, S.S. Posavac, *Living with terrorism...*, s. 229.

²⁰ J.C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser, P. Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley 2004, s. 10.

i przepracowanie traumy, zaś w kontekście traumy kulturowej analizowane są czynniki społeczne i dynamika międzygrupowa²¹.

W przypadku traumy kulturowej istnieje odstęp pomiędzy wydarzeniem a pojawieniem się jej obrazu czy reprezentacji w zbiorowej pamięci. By oddziaływanie traumatycznego wydarzenia przerosło poziom jednostkowy i ujawniło się na poziomie społecznym, musi pojawić się odpowiednia – przekazana opinii publicznej i nagłośniona – narracja. Uspołecznienie odbywa się przez pośrednictwo grup nosicielskich rozprzestrzeniających opowieść o swoim doświadczeniu²². Procesowi kształtowania narracji o zbiorowej traumie towarzyszy konieczność szukania odpowiedzi na pytania: o charakter cierpienia, tożsamość ofiary, relację ofiar do szerszej społeczności (stopień identyfikacji z ofiarami), oraz przypisanie odpowiedzialności za wydarzenie. Model traumy kulturowej identyfikuje sześć wymiarów – religijny, prawny, naukowy, estetyczny, administracyjny i medialny – w obrębie których społeczne znaczenie wydarzenia jest konstruowane²³.

Spojrzenie na zamachy terrorystyczne przez pryzmat modelu traumy kulturowej zwraca uwagę na fakt, że trudna przeszłość nabiera sensu w szerszym dyskursie publicznym i może się stać zasobem w procesie definiowania zbiorowej tożsamości. Sposób, w jaki traumatyczne wydarzenie zostanie zapamiętane i opracowane w zbiorowej pamięci, wiąże się zatem zarówno z samym doświadczeniem, jak i z interpretacją wydarzenia. Ślad wydarzenia istnieć będzie w pamięci zbiorowej i zależeć od jego skutków dla życia jednostek i grup społecznych oraz od sposobu, w jaki skonstruowana zostanie narracja poprzez przekaz medialny oraz sztukę i architekturę. Sztuka zajmuje szczególne miejsce we współczesnej kulturze w budowaniu przekazu wizualnego i współtworzeniu archiwum terroryzmu²⁴.

POMIESZCZANIE ŻAŁOBY: PRZESTRZEŃ MIEJSKA JAKO SCENA SPONTANICZNEGO UPAMIĘTNIANIA I AKTÓW SOLIDARNOŚCI

Dynamice reakcji potraumatycznych towarzyszy przeżywanie ataku terrorystycznego jako doświadczenia straty opracowywanej w procesie żałoby w wymiarze indywidualnym oraz zbiorowym. Zygmunta Freud opisuje żałobę jako proces odłączania się od zmarłego²⁵. Zaś inni autorzy wskazują na silne emocje związane z przeżywaniem żałoby i kolejne jej etapy²⁶ oraz kulturowy wymiar cierpienia i śmierci²⁷.

²¹ N.J. Smelser, *Psychological trauma and cultural trauma*, [w:] *Cultural trauma and collective identity*, Berkeley 2004, s. 31-59.

²² J.C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser, P. Sztompka, *Cultural Trauma...*, s. 11.

²³ *Tamże*, s. 15.

²⁴ J. Zygorowicz, *Kultura wizualna w dobie terroryzmu*, Poznań 2018.

²⁵ Z. Freud, *Psychologia nieświadomości*, przeł. R. Reszke, Warszawa 2010.

²⁶ J. Bowlby, *Processes of mourning*, „International Journal of Psychoanalysis” 1961, vol. 42, s. 317-339; C.M. Parkes, *Bereavement: Studies in Grief in Adult Life*, London 1972; E. Kübler-Ross, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, przeł. I. Doleżal-Nowicka, Warszawa 1979.

²⁷ A. Kaczmarek, *Od milczenia do opowieści. Kulturowe dyskursy o umieraniu i śmierci*, Poznań 2016.

Początek żałoby związany jest z przeżywaniem szoku i niedowierzania: strata wydaje się nierealna i niemożliwa do zaakceptowania. Stanowi temu towarzyszy poczucie odrętwienia. W ślad za pierwszym zaprzeczeniem przychodzi bolesna świadomość straty i tęsknota, stąd stałe zaabsorbowanie osobą zmarłą, pragnienie szukania jej, wypełnienia pustki spowodowanej jej nieobecnością. Identyfikacja z osobą zmarłą przyczynia się do chęci zachowywania jej rzeczy w nienaruszonym porządku i przywoływania wspomnień. Wtedy wszelka próba zmiany wywołuje niechęć. W procesie żałoby etap tęsknoty ustępuje poczuciu rozpaczki i dezorganizacji. Uznanie, że wszystko się zmieniło bezpowrotnie, wiąże się z poczuciem beznadziei oraz złością i potrzebą zadawania istotnych pytań o sens życia. Taki stan często skutkuje wycofaniem. Zatrzymanie się na tym etapie przekłada się na trwanie w uczuciu gniewu, rozpaczki, depresji. Domknięciem procesu żałoby jest ponowna reorganizacja życia – gdy wyłaniają się nowe wzorce funkcjonowania i ustanowione zostają nowe cele pełne znaczeń. Żal po stracie nie znika zupełnie, ale związane z nim konsekwencje i emocje zostają zintegrowane, pozwalając na konstruktywną kontynuację życia.

Trauma po zamachu terrorystycznym wymusza na całej społeczności otwarte mierzenie się ze stratą poprzez przeżywanie zbiorowej żałoby, co jest utrudnione ze względu na powszechność praktyki usuwania śmierci i umierania z życia publicznego. Oplakiwanie zmarłych w przestrzeni publicznej wiąże się zatem z koniecznością wykształcania adekwatnego rytuału gromadzącego ludzi. Niespodziewane, gwałtowne zgony, szczególnie gdy zmarły był zaangażowany w codzienne aktywności postrzegane jako bezpieczne, otwarcie naruszają założenie, że śmierć może być kontrolowana²⁸, dlatego pierwszy okres po atakach charakteryzuje się reakcjami szoku, przerażenia, oburzenia. Żałoba uruchamia z jednej strony świadomość straty i kruchości życia, zaś z drugiej chęć poznania ofiar zamachu i identyfikacji z nimi. Wtedy pojawiają się pierwsze przejawy solidarności społecznej związane z indywidualnymi reakcjami na atak, zapoczątkowując proces wykształcania się specyficznych symbolicznych form okazywania solidarności²⁹.

Deklaracje w mediach społecznościowych zainicjowane przez hasło: *Je suis Charlie* (Jestem Charlie – po ataku na redakcję „Charlie Hebdo” w styczniu 2015 roku) przerozdziły się w tradycję solidarności, przynosząc kolejne: *Je suis Paris* (Jestem Paryżem), następnie *Je suis Nice/Bruxelles* (Jestem Niceą/Brukselą). Identyfikacja z ofiarami w mediach społecznościowych poprzez hashtagi, wpisy i zdjęcia, które załaty przestrzeń wirtualną, pozwoliły na przywracanie poczucia wspólnoty. Pojawiły się też deklaracje trwania w przestrzeni miejskiej: *Je suis en terrasse* (Jestem nadal na tarasie kawiarni) jako próba przywracania poczucia ontologicznego bezpieczeństwa, wbrew pojawiającemu się wyniszczającemu lękowi egzystencjalnemu³⁰. Jednocześnie, decyzja na uczestniczenie w życiu społecznym, pomimo konfrontacji z kruchością istnienia, które może

²⁸ C.A. Haney, C. Leimer, J. Lowery, *Spontaneous memorialization: Violent death and emerging mourning ritual*, „Omega – Journal of Death and Dying” 1997, vol. 35, nr 2, s. 160.

²⁹ R. Collins, *Rituals of solidarity and security in the wake of terrorist attacks*, „Sociological Theory” 2004, vol. 22, nr 1, s. 53-87.

³⁰ Ch.S. Browning, *‘Je suis en terrasse’: Political Violence, Civilizational Politics, and the Everyday Courage to Be*, „Political Psychology” 2018, vol. 39, nr 2, s. 243-261.

skończyć się w każdej chwili i w miejscu dotychczas postrzeganym jako bezpieczne, wpływała na uprawomocnienie swojskości miejsc poprzez przywrócenie codziennej rutyny. Akty solidarności znalazły również swój wyraz w fizycznej przestrzeni urbanistycznej i architektonicznej. Tuż po zamachach pojawiły się na fasadach budynków w wielu miastach na świecie instalacje świetlne pokazujące kolory flagi narodowej zatakowanego kraju (np. na Operze w Sydney, Bramie Brandenburskiej w Berlinie, wieży Eiffla w Paryżu). Równocześnie dotknięci dramatem ludzie zbierali się na wiecach, nocnych czuwaniach, wypełniając place i ulice. Z wielu pojedynczych przedmiotów przynoszonych w geście solidarności, współodczuwania i żałoby powstawały tymczasowe formy upamiętnienia. Przejawy intensywnej ekspresji solidarności można było obserwować przez trzy-cztery miesiące, a po kolejnych trzech-pięciu miesiącach następował zazwyczaj stopniowy powrót do normalności³¹.

Patrząc z perspektywy zdrowia psychicznego, uważa się, że rytuały wynikające z gestów solidarności mają potencjał do wspomagania ludzi w otrząsaniu się po tragedii i zdrowieniu. Uczestnictwo w zbiorowym upamiętnianiu często staje się ważnym krokiem w aktywowaniu procesu żałoby, zapewnia bowiem osobom dotkniętym kryzysem bezpieczną przestrzeń do wyrażenia żalu i smutku. Społeczność skupia się wokół traumy, dzięki czemu proces upamiętniania jest „terapeutyczny”³² i stanowi ważny zasób psychospołeczny w radzeniu sobie z przemocą³³. Solidarność społeczna sprzyja zmniejszeniu symptomów depresji³⁴, zaś wspierające środowisko zmniejsza prawdopodobieństwo wystąpienia PTSD³⁵.

W ciągu ostatnich trzech dekad obserwuje się, że spontanicznie tworzone pomniki stały się powszechnym rytuałem upamiętniającym ofiary niespodziewanej śmierci i są wyrazem „oddolnego” ruchu ku zbiorowemu wyrażeniu żalu³⁶. Kreują odpowiednią przestrzeń, w której można się spotkać i wspierać nawzajem, zaś gromadzenie się w konkretnym, znanym wszystkim miejscu pozwala na publiczne wyrażenie żalu i żałoby – które dawniej stanowiło element rytuału pogrzebowego. Powstające spontanicznie pomniki różnią się jednak od tradycyjnych form upamiętniania, gdyż pojawiają się bezpośrednio tam, gdzie nastąpiła śmierć lub w miejscu związanym ze zmarłym, nie zaś w miejscu zwyczajowo rezerwowanym dla zmarłych (cmentarz). Społeczność dotknięta traumą zbiorową wybiera miejsce tragicznego zdarzenia lub gromadzi się w jego po-

³¹ R. Collins, *Rituals of solidarity...*

³² K. Savage, *Monument Wars: Washington, D.C., the National Mall and the Transformation of the Memorial Landscape*, Berkeley 2009, s. 267.

³³ H.A. Wayment, R. Cohen Silver, *Grief and Solidarity Reactions 1 Week After an On-Campus Shooting*, „Journal of Interpersonal Violence” 2018, s. 1-12.

³⁴ J. Hawdon, P. Räsänen, A. Oksanen, J. Ryan, *Social Solidarity and Wellbeing after Critical Incidents: Three Cases of Mass Shootings*, „Journal of Critical Incident Analysis” 2012, vol. 3, s. 2-25.

³⁵ C.R. Brewin i in., *Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” 2000, vol. 68, nr 5, s. 748-766.

³⁶ J. Santino, *Between Commemoration and Social Activism: Spontaneous Shrines, Grassroots Memorialization, and the Public Ritualesque in Derry*, [w:] *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*, red. P. Margry, C. Sánchez-Carretero, New York 2011, s. 51.

bliżu. Spontaniczne pomniki są nietrwale, efemeryczne, nieoficjalne – tworzone i zarządzane przez osoby zgromadzone wokół wydarzenia. Szybko się rozrastają, stając się symbolem uszanowania zmarłych, jak również przypomnieniem, że śmierć może się zdarzyć każdemu, w każdej chwili. Ekspozują one śmierć w samym sercu życia społecznego³⁷ – coś, do czego współczesne społeczeństwo nie jest nawykłe. Spontaniczne pomniki nabierają wartości w dyskursie publicznym, gdyż są uważane za „autentyczne”, „prawdziwe” przejawy społecznej ekspresji, oraz mobilizują znaczną liczbę obywateli. Z tego powodu stają się przedmiotem badań jako część dziedzictwa kulturowego eksponowanego przez muzea i instytucje kultury³⁸.

Obserwuje się różne podejścia do nasilającego się trendu tworzenia spontanicznych pomników: przyzwolenie na zajmowanie przestrzeni publicznej bądź próby ograniczenia, a nawet szybkiego usuwania śladów upamiętniania. W zależności od postawy lokalnych władz, miejsca takie mogą stać się źródłem pociechy albo źródłem stresu. Próba powstrzymania tego rodzaju ekspresji, np. poprzez zakaz używania przestrzeni publicznej do ekspozycji pamiątek, może doprowadzić do podminowania strauumatyzowanych ludzi oraz rozpaść negatywne uczucia wobec władz³⁹.

Po ataku na redakcję „Charlie Hebdo” w styczniu 2015 roku mieszkańcy Paryża spontanicznie wyszli na położony w centrum miasta plac, składając hołd ofiarom. Podobnie stało się w listopadzie 2015 roku po atakach na klub muzyczny Bataclan oraz restauracje i kawiarnię w 10. Dzielnicy. Kwiaty i świece składano wprawdzie w miejscach ataków, ale najwięcej ludzi zaczęło się zbierać na położonym w pobliżu Place de la République. Gromadzili się tam na nocnych spotkaniach, a spontanicznie utworzony pomnik z przynoszonych pamiątek, kartek z wiadomościami przetrwał dziewięć miesięcy, kiedy władze miasta zdecydowały o przywróceniu porządku i oczyszczeniu przestrzeni. Jednak nawet rok po tragedii można było nadal znaleźć tam pozostawiane wota i kwiaty.

Place de la République – przestrzeń miejska, którą w latach 2011-2013 zaprojektowano, udostępniając dla ruchu pieszego – okazał się na tyle obszerny i dostępny, że był w stanie pomieścić rozemocjonowany tłum ludzi. Intuicyjny wybór paryżan pozwolił na wspomnianie tragedii bez zakłócania porządku publicznego i blokowania ruchu ulicznego. Natomiast w Brukseli w 2016 roku spontaniczne upamiętnienie ofiar w miejscach ataków było utrudnione, gdyż względy bezpieczeństwa oraz ograniczenia przestrzenne uniemożliwiały bezkolizyjny dostęp do miejsc tragedii. Składanie kwiatów szybko zamieniono na ścianę pamięci, gdzie można było przykleić karteczkę z wiadomością. Miejscem tymczasowego upamiętnienia stał się również główny plac miasta – Place de la Bourse. Tu składano różne przedmioty (np. maskotki, obrazki, świece, flagi), by uhonorować zmarłych oraz tych, co przetrwali. Gdy zmniejszyła się liczba odwiedzających i pogorszyły

³⁷ E. Doss, *The Emotional Life of Contemporary Public Memorials. Towards a Theory of Temporary Memorials*, Amsterdam 2008, s. 9.

³⁸ A. Milošević, *Historicizing the present: Brussels attacks and heritagization of spontaneous memorials*, „International Journal of Heritage Studies” 2018, vol. 24, nr 1, s. 63.

³⁹ S. Whitton, *Psychosocial guidelines for temporary memorial management*, Australian Red Cross 2017, s. 6, [online] <https://www.redcross.org.au/getmedia/9569a682-8867-438f-be1b-331b6e79a314/2017-Psychosocial-guidelines-for-temporary-memorial-management.pdf.aspx>, 10 II 2020.

się warunki pogodowe, ze względów bezpieczeństwa oraz społecznego pragnienia powrotu do normalności usunięto ten tymczasowy pomnik dwa miesiące po atakach⁴⁰.

Miejski plac, tworząc ramy przestrzenne dla spontanicznego upamiętnienia, buduje przestrzeń fizyczną dla rytuału oplakiwania, ale również pozwala na stworzenie sceny, na której możliwa jest społeczna ekspresja znaczeń oraz poszukiwanie przyczyny tragedii, co stanowi ważny etap w procesie przechodzenia żałoby. Nie każda jednak przestrzeń pozwala na równie długi okres funkcjonowania nieoficjalnych form pamięci. Tymczasowe pomniki na wybranych placach miejskich Paryża i Brukseli zapewniły miejsce dla wyrażenia emocji smutku, lęku i gniewu, pomagając w radzeniu sobie ze skutkami wydarzenia. Przez okres ich trwania miejsca upamiętniania stały się przestrzenią wyrażania poglądów politycznych na temat przyczyny i konsekwencji ataków⁴¹. Zebrane pamiątki i zapiski swoim przekazem oscylowały wokół takich wątków, jak solidarność, zorientowanie na przyszłość, religijne odniesienia i wyrażenie gniewu, jak również zawierały odwołania do poczucia patriotyzmu i jedności⁴².

Spontaniczne pomniki są postrzegane jako miejsca żałoby zbiorowej, które z czasem i poprzez włączenie ich w oficjalny tryb upamiętniania mogą stać się stałymi miejscami pamięci (jeśli dane miejsce zostanie wybrane do takiego celu). Podkreśla się, że tworzeniu się przestrzeni upamiętniania musi towarzyszyć zintegrowane planowanie działań uwzględniających podejście psychospołeczne, aby zapewnić pozytywne, długoterminowe efekty wychodzenia z kryzysu⁴³. Zaleca się, by pozwolić „rosnąć” nieoficjalnym pomnikom w rytmie społecznych potrzeb, ale zawczasu planować zebranie zostawionych w przestrzeni publicznej rzeczy i przeniesienie ich na specjalnie dedykowane im miejsce (np. do archiwów miejskich) przy jednoczesnym komunikowaniu zamiarów za pomocą mediów⁴⁴. Ważne jest rozważenie kwestii dostępu do pomnika w celu zapewnienia bezpieczeństwa i możliwości dojazdu. Podkreśla się również rolę konsultacji z rodzinami ofiar, ocalałymi i osobami dotkniętymi wydarzeniem oraz udzielenie wsparcia psychospołecznego osobom przychodzącym do tymczasowego pomnika⁴⁵.

POMIESZCZANIE TRAUMY ZAMACHU W OFICJALNYM UPAMIĘTNIANIU: KONSTRUOWANIE NARRACJI ARCHITEKTONICZNEJ

Oficjalne upamiętnienie inicjowane przez podmioty zajmujące się pamięcią zbiorową przybiera różne formy: ustanowienie dnia pamięci, organizację cyklicznej konferencji,

⁴⁰ A. Milošević, *Historicizing the present...*, s. 59.

⁴¹ *Tamże*, s. 63.

⁴² A. Milošević, *Remembering the Present: Dealing with the Memory of Terrorism in Europe*, „Journal of Terrorism Research” 2017, vol. 8, nr 4, s. 53.

⁴³ S. Whitton, *Psychosocial guidelines...*, s. 8.

⁴⁴ *Tamże*, s. 9.

⁴⁵ *Tamże*, s. 10.

muzealizację, tworzenie stałego założenia pomnikowego czy mniejszej trwałej formy upamiętnienia. Wspólnie tworzą one formę społecznie akceptowanego dyskursu – oficjalnej narracji o wydarzeniu. Można wymienić trzy główne cele stałych form upamiętnienia: uhonorowanie ofiar (co jest kontynuacją celu wyznaczonego przez spontaniczne, „oddolne” upamiętnienie), opracowanie traumy w duchu podejścia terapeutycznego (o ile w upamiętnianiu tymczasowym było miejsce na żałobę, stawianie pytań i poszukiwanie sensu, oficjalne pomniki komunikują sens odnaleziony, wypracowany) oraz przywracanie podstaw porządku społecznego poprzez silny przekaz scalający społeczność.

Wskazywanie na terapeutyczną rolę miejsc upamiętniania ma swoje źródło w badaniach psychologicznych na temat zachowania ludzi mierzących się z traumatycznym doświadczeniem. Gdy rzeczywistość zmienia się nieodwracalnie, wymaga to przeżycia żałoby zarówno po śmierci osób, które zginęły, jak i po utracie świata, który nigdy nie będzie taki, jak wcześniej. Potrzebne jest dopełnienie cyklu żałoby, wyjście z rozpacz i zniechęcenia poprzez odnalezienie nowej perspektywy. Potrzeba znalezienia sensu pojawia się jako odpowiedź na pustkę i rozpacz. Analiza długoterminowych konsekwencji konstruowania znaczeń po przewrocie kulturowym, jaki stanowiły ataki terrorystyczne z września 2001 roku, wskazała na związki między zdolnością do nadawania znaczeń i objawami stresu pourazowego⁴⁶. U osób, które odnalazły na nowo sens, zaobserwowano długoterminowo mniej objawów PTSD i mniej obaw o zagrożenie terroryzmem w przyszłości.

Wyniki te podkreślają rolę refleksji w procesie zdrowienia i adaptacji do życia po zbiorowych traumach, które niweczą podstawowe przekonania na temat własnego bezpieczeństwa. Namysł nad wydarzeniem umożliwia tworzenie intelektualnej perspektywy pozwalającej rozpoznać znaczenie zamachu w szerszym kontekście, jako działania przyczynowo-skutkowego, co zmniejsza negatywne konsekwencje zagrożenia terrorystycznego dla zdrowia psychicznego i funkcjonowania psychospołecznego⁴⁷. Ten pozytywny wpływ refleksji można wytłumaczyć na dwa sposoby. Po pierwsze, konstruowanie sensu dostarcza ludziom poczucia bezpieczeństwa i kontroli, co sprawia, że świat wydaje się bardziej przewidywalny i mniej zagrażający⁴⁸. Po drugie, osiągnięte na drodze refleksji zrozumienie osłabia emocjonalną intensywność przeżycia, wpływając na subiektywne poczucie zagrożenia terroryzmem oraz psychiczny dobrostan.

Pomniki poświęcone aktom terroryzmu są konstruowane na podstawie socjoterapeutycznych założeń, że traumę można przedstawić w narracji poprzez odpowiednią reprezentację oraz leczyć. Stąd w symbolicznym kodzie wizualnym i przestrzennym założeń pomnikowych wiele odniesień do nadziei, odnowienia i ukojenia – które utożsamia się z atrybutami wzrostu potraumatycznego. Postrzeganie roli pomnika jako

⁴⁶ J.A. Updegraff, R.C. Silver, E.A. Holman, *Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results from a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2008, vol. 95, nr 3, s. 709-722.

⁴⁷ P. Fischer, T. Postmes, J. Koeppel, L. Conway, T. Fredriksson, *The Meaning of Collective Terrorist Threat: Understanding the Subjective Causes of Terrorism Reduces Its Negative Psychological Impact*, „Journal of Interpersonal Violence” 2011, vol. 26, nr 7, s. 1432-1445.

⁴⁸ *Tamże*.

fizycznego nośnika pamięci zbiorowej mogącego wzbudzać pozytywne emocje szczególnie widać w działaniach na rzecz upamiętniania ataków terrorystycznych, jakie miały miejsce w USA na przełomie wieków. Od zamachu na Alfred P. Murrah Federal Building w Oklahomie w 1995 roku do momentu podpisania aktu prowadzącego do powstania założenia pomnikowego minęło zaledwie dwa lata, a już w 2000 roku odsłonięto pomnik wraz z towarzyszącą mu przestrzenią pamięci. Wytyczne projektowe do konkursu architektonicznego przygotowane zostały na drodze demokratycznej debaty z udziałem trzystu pięćdziesięciu członków komitetu, którzy pracowali przez osiem miesięcy, uwzględniając wkład od 10 tys. osób. Ustalono specjalne wytyczne dla planowanej narracji architektonicznej uwzględniające: upamiętnienie ofiar i ocalałych, ukazanie, jaki wpływ ma przemoc terrorystyczna, zaoferowanie odwiedzającym nadziei, pokoju i wzmocnienia⁴⁹. Oklahoma City National Memorial, projektu Butzer Design Partnership, dostarcza wielu symbolicznych znaczeń w architektonicznej narracji wpisującej się w proces odnowy życia po traumie. Podobnie efektywnie i wnikliwie przystąpiło do prac nad upamiętnieniem zamachu na World Trade Center w Nowym Yorku (11 IX 2001). Dwa lata po atakach rozpisano konkurs urbanistyczno-architektoniczny na koncepcję pomnika, by w 2006 roku przystąpić do budowy pomnika według projektu Michaela Arada i Petera Walkera. Oficjalne otwarcie pomnika miało miejsce w dziesiątą rocznicę zamachu, zaś w 2014 roku otwarto muzeum.

Obserwując sposób upamiętniania aktów masowej przemocy w USA daje się zauważyć cztery wspólne cechy charakteryzujące planowanie założeń pomnikowych: zasada partycypacji, pozytywnego przekazu, marginalizacji sprawców i indywidualizacji ofiar⁵⁰. Pomimo ogromnego wysiłku organizacyjnego, demokratyczna forma partycypacji uczestniczącej z udziałem osób dotkniętych traumą jest preferowana, chyba że koliduje to z interesami ekonomicznymi lub politycznymi. Symboliczny, pozytywny przekaz ma torować drogę do wzrostu potraumatycznego: dodawać odwagi, wzmacniać nadzieję i zdolność przepracowania traumy. Jednocześnie upamiętnianie odbywa się kosztem obiektywnej narracji historycznej. Fakty dotyczące sprawców – informacje o osobach odpowiedzialnych za akt przemocy – są umieszczane w mniej ekspozycyjnych miejscach, by nie przydawać im rozgłosu. Zaś indywidualne potraktowanie ofiar próbuje nadać ludzki wymiar zbiorowej traumie, tak by każdy mógł się z nią zidentyfikować.

Oficjalne upamiętnienie często wiąże się z kwestiami związanymi z afirmacją tożsamości narodowej i politycznymi inicjatywami regulacji pamięci, które kształtują percepcję przyczyn i konsekwencji zbiorowej traumy⁵¹. Widać to szczególnie w założeniach pomnikowych w Oklahoma City i Nowym Jorku. Ich narracja architektoniczno-krajobrazowa, oprócz uhonorowania ofiar i ocalałych, niesie wyjątkowo amerykań-

⁴⁹ Oklahoma City National Memorial and Museum, *A Network of Hope, a Resource to Help*, Oklahoma City, OK: Oklahoma City National Memorial Foundation 2007.

⁵⁰ D. Joralemon, *Ordering chaos: the process of remembering mass murder*, „Mortality” 2015, vol. 20, nr 2, s. 178-191.

⁵¹ A. Milošević, *Remembering the Present...*, s. 44.

kański przekaz o narodowej niezwykłości i wyjątkowości poprzez odwołanie się do metafory podnoszącego się z popiołów feniksa⁵². Projekt upamiętnienia wykracza w tym przypadku daleko poza terapeutyczne cele nakierowane na indywidualne przeżycia lub zbiorową żalobę. Pokazuje on, że zarówno rząd federalny (Oklahoma), jak i amerykański biznes (WTC) stoją po właściwej stronie w walce dobra ze złem⁵³. Społeczna potrzeba pozytywnego komunikatu prowadzi do przekształcenia dramatu terroryzmu w pełną nadziei opowieść o przetrwaniu, bohaterstwie i do zamiany tragedii na triumf⁵⁴.

Niektórzy badacze zwracają jednak uwagę, że nawet najlepiej przygotowane planowanie na poziomie administracyjnym nie będzie w stanie poradzić sobie z chaosem rozpętany przez bezmyślną przemoc⁵⁵. Korzystanie z narzędzi demokracji uczestniczącej w procesie tworzenia miejsc pamięci oraz zastosowanie odpowiedniej symboliki nadziei i odrodzenia mogą wspomóc budowanie pozytywnej narracji o akcie masowej przemocy, jednak istnieje również zagrożenie nadmiernej biurokratyzacji kulturowego przetwarzania terroryzmu. W procesie tym łatwo jest pominąć kwestie ludzkie i zignorować przejawy smutku, cierpienia i żaloby kosztem promowania pozytywnego przekazu. Pozostałości po doświadczeniu terroru będą wtedy przenikać do podstaw społecznego myślenia, przekonań i światopoglądu, tyle że będzie się to odbywać w sposób niejawni⁵⁶.

UPAMIĘTNIANIE AKTU TERRORYSTYCZNEGO W PRZESTRZENI CODZIENNOŚCI

Punkty w krajobrazie miejskim zostają skojarzone z dramatem zamachów na różne sposoby. Jedne zapamiętane zostaną jako miejsce otrzymania pierwszej informacji o tym, co się wydarzyło. Zadziała w tym przypadku zasada wspomnienia fleszowego. Zapamiętane zostaną wtedy szczegółowe obrazy okoliczności: moment i miejsce utrwalone w pamięci jak na błonie fotograficznej. Pamięć fleszowa jest ważnym elementem pamięci społeczeństw, gdyż zapis ten dotyczy chwili, w której przeżycia osobiste splatają się z wydarzeniami historycznymi⁵⁷.

Inne miejsca w krajobrazie miejskim zostają zapamiętane jako cel ataku. Im bardziej codzienne – takie jak kawiarnia czy bulwar nadmorski – tym trudniej jest poznać czy połączyć dotychczasową historię żywego miejsca z narracją o dramacie zamachu.

⁵² D. Joralemon, *Ordering chaos...*, s. 188.

⁵³ *Tamże*.

⁵⁴ H.F. Senie, *Commemorating the Oklahoma City Bombing: Reframing Tragedy as Triumph*, „Public Art Dialogue” 2013, vol. 3, nr 1, s. 80-109.

⁵⁵ D. Joralemon, *Ordering chaos...*, s. 189.

⁵⁶ *Tamże*.

⁵⁷ E. Stanisławiak, *Zapamiętać na zawsze, czyli o specyfice wspomnień fleszowych*, „Przegląd Psychologiczny” 2002, t. 45, nr 3, s. 317-329.

Pojawia się trudny do zignorowania dysonans poznawczy. Zaobserwowano, że tydzień po zamachach na WTC uczestnicy wydarzeń z 11/9 2001 w swojej narracji o traumie posługiwali się głównie wyznacznikami emocji oraz szczegółami dotyczącymi czasu zdarzenia, niewiele wspominając, gdzie faktycznie byli. Dziesięć lat później te same osoby przywoływały przede wszystkim aspekty przestrzenne wydarzenia utrwalone długoterminowo we wspomnieniach fleszowych⁵⁸. Następuje zmiana w percepcji wydarzenia: narracja o doświadczeniu granicznym i przeżywanych emocjach przekształca się w opowieść o fizycznym miejscu.

Wreszcie, w pamięci społecznej zostają zapisane także te fragmenty przestrzeni publicznej, w których odbywały się spotkania, demonstracje i gesty solidarności, miejsca przyjmujące zbiorowość skupioną wokół rytuału spontanicznego upamiętnienia ofiar. Ze względu na różnorodność asocjacji miejsc można mówić o istnieniu w przestrzeni miejskiej specyficznego krajobrazu traumy – czytelny dla poszczególnych osób lub całych społeczności.

Wdzierające się w serca miast ataki terrorystyczne sprawiają, że przestrzeń codzienności i przestrzeń upamiętnienia nakładają się na siebie, stawiając pytanie o ich współistnienie. Która rzeczywistość powinna stawać jako pierwsza i tworzyć wizerunek miejsca?

1-2. Miejsce upamiętnienia w Nicei przy Promenadzie Anglików (Promenade Des Anglais).

Fot. A. Awtuch, 2016

W przypadku spontanicznych przejawów nieoficjalnego upamiętniania ich narracja wybija się z kontekstu codzienności, stąd mówi się współcześnie o zalewie przestrzeni publicznej przedmiotami związanymi z upamiętnianiem (il. 1, 2). Żałoba zbiorowa ma jednak wymiar tymczasowy – z czasem wyciszają się emocje i udaje się wypracować porozumienie w sprawie przeniesienia czy usunięcia efemerycznych pomników. Społeczna potrzeba stałego, oficjalnego upamiętnienia sprawia jednak, że powraca pytanie o trwałą formę wizualno-przestrzennej narracji rzeźbiarskiej czy architektonicznej.

⁵⁸ F. Degeilh, W. Hirst, *Temporal evolution of memory for the attack of September 11, 2001: Lexical analysis of flashbulb memories through 10-year follow up*, [online] https://www.researchgate.net/publication/317527565_Temporal_evolution_of_memory_for_the_attack_of_September_11_2001_Lexical_analysis_of_flashbulb_memories_through_10-year_follow-up, 1 VII 2018.

W dyskusjach o nadawaniu znaczeń traumatycznym wydarzeniom kwestia wznoszenia pomników napotyka jednak czasem sprzeciw ze strony osób wyrażających obawę o zawłaszczenie przestrzeni publicznej miejscami pamięci. W Wielkiej Brytanii w celu uniknięcia zalewu przestrzeni memoriałami i pomnikami (ang. *memorial overload*) w wielu gminach stosuje się zasadę zachowania okresu dwudziestu lat od wydarzenia do momentu uruchomienia procesu fundacji⁵⁹ i wskazuje się na możliwość realizowania alternatywnych sposobów upamiętniania, np. dedykowane uroczystości, plakietki, nasadzenia drzew w istniejących parkach. Zalecenie to ma służyć lepszej ocenie długoterminowej spuścizny i refleksji nad doborem odpowiedniej formy i miejsca upamiętniania⁶⁰. Uważa się, że upływ czasu pozwala na uspokojenie stronnicych emocji, umożliwiając trzeźwą refleksję nad wymową i estetyką formy upamiętniającej. Zamach, który miał miejsce w Londynie z lipcu 2005 roku, stał się wyjątkiem od powyższej reguły. Wydarzenie na tyle mocno wstrząsnęło angielskim społeczeństwem, że pomnik 7/7 został odsłonięty zaledwie w czwartą rocznicę wydarzenia w odpowiedzi na społeczną potrzebę szybkiego upamiętnienia. Pięćdziesiąt dwa stalowe słupy, upamiętniające każdą z ofiar, nie zostały jednak zlokalizowane bezpośrednio w miejscu ataków, ale w wyciszonej przestrzeni Hyde Parku.

Przekształcanie miejsca tragedii w miejsce pamięci nie zawsze okazuje się możliwe. Niektóre zamachy terrorystyczne nie doczekały się oficjalnego miejsca pamięci z powodu trudnej wymowy politycznej aktów przemocy lub ambiwalentnych postaw społecznych, np. ataki Irlandzkiej Armii Republikańskiej (IRA) w Wielkiej Brytanii mające miejsce od lat 70. do 90. XX wieku czy zamachy we Włoszech⁶¹. Miejsca pamięci ujawniają ważną prawdę o politycznym aspekcie decyzji o upamiętnianiu: odpowiedź na pytanie, kto zasługuje na pomnik jako formę uhonorowania i uznania dramatu ofiar, uzależniona jest od znaczeń, jakie społeczeństwo przypisuje traumie.

Kwestia upamiętnienia może budzić również konflikt interesów nawet w sytuacji, gdy samo wydarzenie zostało społecznie uznane jako traumatyczne. Zbudowanie symbolicznego kodu wizualnego przepracowania traumy w kontekście ciągłości historycznej, kulturowej i społecznej danego miejsca zderza się z narracją odrodzenia i rekonstrukcji przestrzeni. Wpisywanie fizycznej formy upamiętnienia w krajobraz miejski uwidacznia konflikt między dwiema kategoriami: sakralizacją przestrzeni i oczyszczeniem jej ze śladów trudnych zdarzeń (ang. *rectification*)⁶². Rodziny ofiar i ocaleni walczą o uświęcenie miejsca, a nawet nienaruszanie go z obawy, że zmiana mogłaby oznaczać

⁵⁹ Ch. Heath-Kelly, *Why refusing to build memorials for terror attacks is a bold political statement*, „The Conversation” 2016, 6 VII, [online] <http://theconversation.com/why-refusing-to-build-memorials-for-terror-attacks-is-a-bold-political-statement-61556>, 25 VII 2018.

⁶⁰ Camden Council, *Artworks and memorials in parks, open spaces and the public realm in Camden. A guide*, 2009, [online] <https://www.camden.gov.uk/ccm/content/leisure/arts-music--culture/arts-policy-and-research/apply-to-place-artworks-and-memorials-in-parks-and-open-spaces/>, 26 VII 2018.

⁶¹ A.L. Tota, *How to Transform...*, s. 66.

⁶² K.E. Foote, *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*, Austin 2003, s. 80-81, [za:] tenże, *On the Edge of Memory: Uneasy Legacies of Dissent, Terror, and Violence in the American Landscape*, „Social Science Quarterly” 2016, vol. 97, nr 1, s. 116.

usuwanie zmarłych w niebyt i zanikanie pamięci o wydarzeniu lub niepoważne potraktowanie dramatu. Obawę o trywializację traumy można odnaleźć w komentarzach we francuskich mediach w reakcji na propozycję amerykańskiego artysty Jeffa Koonsa, który zaoferował podarowanie projektu pomnika ofiar zamachów z 2015 roku. Rzeźbę w kształcie dłoni trzymającej kolorowe baloniki uznano za kiczowatą i lekceważącą. Jednocześnie działania władz i interesy publiczne nakierowane są na możliwość transformacji miejsc traumy poprzez przebudowę, komercjalizację i rozwój gospodarczy.

Upamiętnianie – odwołując się do perspektywy podkreślającej heroizm i poświęcenie – wyraźnie sprzyja sakralizacji miejsca, tak aby tragedia stała się „lekcją, z której można coś wynieść”. Patrząc natomiast z perspektywy oczyszczania przestrzeni, uznaje się eksponowanie miejsca przemocy za niezgodne z promowanymi wartościami i celami ekonomicznymi. Sytuacja taka miała miejsce np. w Manchesterze. Po upływie dwudziestu lat od zamachu z 1996 roku, w którym zniszczeniu uległa ogromna część infrastruktury miejskiej, a dwieście dwanaście osób odniosło obrażenia, inicjatywa ufundowania pomnika została zablokowana, gdyż władze miasta uznały otwarte oznaczenie tragedii za szkodliwe dla celów promocji i poprawiania wizerunku Manchesteru. O ile inicjatywa budowania pomnika po zamachu z 1996 roku została skutecznie zatrzymana, o tyle atak terrorystyczny w czasie koncertu w maju 2017 roku, w którym zginęły dwadzieścia trzy osoby, a sto trzydzieści dziewięć odniosło rany, na tyle mocno wzburzył opinię społeczną, że już rok później pojawiły się silne głosy o potrzebie trwałego upamiętnienia. Rada miejska ustanowiła specjalny fundusz w celu zebrania środków na realizację przedsięwzięcia.

Ataki terrorystyczne w przestrzeni codzienności są na tyle dotkliwe, że rodzą głęboką społeczną potrzebę natychmiastowego mierzenia się z reakcjami pourazowymi i zbiorową żałobą oraz pragnienie zrozumienia sensu wydarzenia i nadania mu indywidualnego i kulturowego znaczenia. Sytuacja ta wzmagą jednocześnie potrzebę szybkiego upamiętniania. Współcześnie, o wiele częściej niż miało to miejsce w przypadku zmagania się ze skutkami dramatu drugiej wojny światowej, potrzeba konstruowania odpowiedniego przekazu wizualnego w reakcji na zamachy przynosi realizację przestrzennych form upamiętnienia. Proces powstawania pomników w wielu krajach europejskich i USA bazuje na świeżej pamięci wydarzenia, bez przepracowania pokoleniowego.

Fakt rosnącej potrzeby zbiorowej ekspresji emocji poprzez fizyczną obecność w miejscach skojarzonych z zamachami lub społecznie wybranych do oddania hołdu zmarłym podkreśla szczególnie rolę, jaką odgrywa dobrze zaprojektowana przestrzeń publiczna. Jej otwarta i demokratyczna forma może zapewnić odpowiednie miejsce spotkań i wsparcia wzajemnego w warunkach pozwalających na bezpieczne współistnienie życia codziennego oraz uczestniczenia w zbiorowym rytuale żałoby, solidarności społecznej i przepracowywania traumy. Uważne projektowanie architektonicznej narracji upamiętniającej jawi się jako szczególnie ważne zadanie. Wyznaczniki przestrzenne miejsca zdarzenia, a zatem i reprezentacje symboliczne kojarzone z miejscem traumy, stają się z czasem we wspomnieniach uczestników i obserwatorów coraz bardziej wyrazistym śladem w pamięci.

BIBLIOGRAFIA

- Alexander J.C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N.J., Sztompka P., *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley 2004.
- Bolechów B., *Terroryzm w świecie podwubiegunowym. Przewartościowania i kontynuacje*, Toruń 2002.
- Bossini L., Casolaro I., Koukouna D., Caterini C., Olivola M., Fagiolini A., *Zespół stresu porażkowego u ofiar zamachów terrorystycznych – studium porównawcze wpływu wydarzeń traumatycznych na życie pacjentów*, przeł. D. Metel, K. Cyranka, „Psychiatria Polska” 2016, vol. 50, nr 5, <https://doi.org/10.12740/PP/65742>.
- Bowlby J., *Processes of mourning*, „International Journal of Psychoanalysis” 1961, vol. 42.
- Bowles S., *A new postcard from the nation's capital*, „USA Today” 2004, 4 IX.
- Brewin C.R., Andrews B., Valentine J.D., *Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” 2000, vol. 68, nr 5, <https://doi.org/10.1037/0022-006X.68.5.748>.
- Browning Ch.S., *Je suis en terrasse: Political Violence, Civilizational Politics, and the Everyday Courage to Be*, „Political Psychology” 2018, vol. 39, nr 2, <https://doi.org/10.1111/pops.12432>.
- Collins R., *Rituals of solidarity and security in the wake of terrorist attacks*, „Sociological Theory” 2004, vol. 22, nr 1, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2004.00204.x>.
- DiMaggio C., Galea S., Richardson L.D., *Emergency department visits for behavioral and mental health care after a terrorist attack*, „Annals of Emergency Medicine” 2007, vol. 50, nr 3, <https://doi.org/10.1016/j.annemergmed.2006.10.021>.
- Doss E., *The Emotional Life of Contemporary Public Memorials. Towards a Theory of Temporary Memorials*, Amsterdam 2008, <https://doi.org/10.5117/9789089640185>.
- DSM-5 Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 3rd ed., American Psychiatric Association, Washington–London 2013, <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.
- Eyre A., *Remembering: Community commemoration after disaster*, [w:] *Handbook of Disaster Research*, red. H. Rodriguez, E.L. Quarantelli, R.R. Dynes, New York 2007, https://doi.org/10.1007/978-0-387-32353-4_26.
- Gortner E.-M., Pennebaker J.W., *The Archival Anatomy of a Disaster: Media Coverage and Community-Wide Health Effects of the Texas A&M Bonfire Tragedy*, „Journal of Social and Clinical Psychology” 2003, vol. 22, nr 5, <https://doi.org/10.1521/jscp.22.5.580.22923>.
- Fischer P., Postmes T., Koeppl J., Conway L., Fredriksson T., *The Meaning of Collective Terrorist Threat: Understanding the Subjective Causes of Terrorism Reduces Its Negative Psychological Impact*, „Journal of Interpersonal Violence” 2011, vol. 26, nr 7, <https://doi.org/10.1177/0886260510369137>.
- Foote K., *On the Edge of Memory: Uneasy Legacies of Dissent, Terror, and Violence in the American Landscape*, „Social Science Quarterly” 2016, vol. 97, nr 1, <https://doi.org/10.1111/ssqu.12259>.
- Foote K.E., *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*, Austin 2003.
- Freud Z., *Psychologia nieświadomości*, przeł. R. Reszke, Warszawa 2010.

- Garfin D.R., Holman E.A., *Terrorism and health*, [w:] *Encyclopedia of Mental Health*, t. 4, red. A. Deutsch, H. Fishman, New York 2016, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-397045-9.00171-3>.
- Haney C.A., Leimer C., Lowery J., *Spontaneous memorialization: Violent death and emerging mourning ritual*, „Omega – Journal of Death and Dying” 1997, vol. 35, nr 2, <https://doi.org/10.2190/7U8W-540L-QWX9-1VL6>.
- Hawdon J., Räsänen P., Oksanen A., Ryan J., *Social Solidarity and Wellbeing after Critical Incidents: Three Cases of Mass Shootings*, „Journal of Critical Incident Analysis” 2012, vol. 3.
- Herzenstein M., Horsky S., Posavac S.S., *Living with terrorism or withdrawing in terror: Perceived control and consumer avoidance*, „Journal of Consumer Behaviour” 2015, vol. 14, <https://doi.org/10.1002/cb.1511>.
- Joralemon D., *Ordering chaos: the process of remembering mass murder*, „Mortality” 2015, vol. 20, nr 2, <https://doi.org/10.1080/13576275.2015.1008443>.
- Kaczmarek A., *Od milczenia do opowieści. Kulturowe dyskursy o umieraniu i śmierci*, Poznań 2016.
- Kübler-Ross E., *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, przeł. I. Doleżal-Nowicka, Warszawa 1979.
- Lowell A., Suarez-Jimenez B., Helpman L., Zhu X., Durosky A., Hilburn A., Schneider F., Gross R., Neria Y., *9/11-related PTSD among highly exposed populations: a systematic review 15 years after the attack*, „Psychological Medicine” 2018, vol. 48, <https://doi.org/10.1017/S0033291717002033>.
- Milošević A., *Historicizing the present: Brussels attacks and heritagization of spontaneous memorials*, „International Journal of Heritage Studies” 2018, vol. 24, nr 1, <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1362574>.
- Milošević A., *Remembering the Present: Dealing with the Memory of Terrorism in Europe*, „Journal of Terrorism Research” 2017, vol. 8, nr 4, <https://doi.org/10.15664/jtr.1269>.
- Oklahoma City National Memorial and Museum, *A Network of Hope, a Resource to Help*, Oklahoma City, OK: Oklahoma City National Memorial Foundation 2007.
- Parkes C.M., *Bereavement: Studies in Grief in Adult Life*, London 1972.
- Rubin G.J., Brewin C.R., Greenberg N., Simpson J., Wessely S., *Psychological and behavioural reactions to the bombings in London on 7 July 2005: Cross sectional survey of a representative sample of Londoners*, *BMJ* 2005, 331:606, <https://doi.org/10.1136/bmj.38583.728484.3A>.
- Salguero J.M., Fernández-Berrocá P., Iruarrizaga I., Cano-Vindel A., Galea S., *Major depressive disorder following terrorist attacks: a systematic review of prevalence, course and correlates*, „BMC Psychiatry” 2011, vol. 11, nr 96, <https://doi.org/10.1186/1471-244X-11-96>.
- Santino J., *Between Commemoration and Social Activism: Spontaneous Shrines, Grassroots Memorialization, and the Public Ritualsque in Derry*, [w:] *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*, red. P. Margry, C. Sánchez-Carretero, New York 2011.
- Savage K., *Monument Wars: Washington, D.C., the National Mall and the Transformation of the Memorial Landscape*, Berkeley 2009.
- Senie H.F., *Commemorating the Oklahoma City Bombing: Reframing Tragedy as Triumph*, „Public Art Dialogue” 2013, vol. 3, nr 1, <https://doi.org/10.1080/21502552.2013.766870>.
- Shalev A.Y., Ankri Y., Israeli-Shalev Y., Peleg T., Adessky R., Freedman S., *Prevention of post-traumatic stress disorder by early treatment: Results from the Jerusalem Trauma Outreach*

- and Prevention study*, „Archives of General Psychiatry” 2012, vol. 69, nr 2, <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2011.127>.
- Silver R.C., Holman E.A., McIntosh D.N., Poulin M., Gil-Rivas V., *Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11*, „Journal of the American Medical Association” 2002, vol. 288, nr 10.
- Siman-Tov M., Bodas M., Peleg K., *The Social Impact of Terrorism on Civilian Populations: Lessons Learned from Decades of Terrorism in Israel and Abroad*, „Social Science Quarterly” 2016, vol. 97, nr 1, <https://doi.org/10.1111/ssqu.12254>.
- Stanisławiak E., *Zapamiętać na zawsze, czyli o specyfice wspomnień fleszowych*, „Przegląd Psychologiczny” 2002, t. 45, nr 3.
- Tierney J., *Living in fear and paying a high cost in heart risk*, „New York Times” 2008, 15 I.
- Torabi M.R., Seo D.C., *National study of behavioral and life changes since September 11*, „Health Education and Behavior” 2004, vol. 31, nr 2, <https://doi.org/10.1177/1090198103259183>.
- Tota A.L., *How to Transform a 'Place of Violence' into a 'Space of Collective Remembering': Italy and its Traumatic Past*, „Journal of Terrorism Research” 2013, vol. 4, nr 1, <https://doi.org/10.15664/jtr.623>.
- Updegraff J.A., Silver R.C., Holman E.A., *Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results from a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2008, vol. 95, nr 3, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.3.709>.
- Wayment H.A., Cohen Silver R., *Grief and Solidarity Reactions 1 Week After an On-Campus Shooting*, „Journal of Interpersonal Violence” 2018, <https://doi.org/10.1177/0886260518766431>.
- Zydorowicz J., *Kultura wizualna w dobie terroryzmu*, Poznań 2018.

Źródła internetowe

- Camden Council, *Artworks and memorials in parks, open spaces and the public realm in Camden. A guide*, 2009, [online] <https://www.camden.gov.uk/ccm/content/leisure/arts-music--culture/arts-policy-and-research/apply-to-place-artworks-and-memorials-in-parks-and-open-spaces/>, 26 VII 2018.
- Degeilh F., Hirst W., *Temporal evolution of memory for the attack of September 11, 2001: Lexical analysis of flashbulb memories through 10-year follow up*, [online] https://www.researchgate.net/publication/317527565_Temporal_evolution_of_memory_for_the_attack_of_September_11_2001_Lexical_analysis_of_flashbulb_memories_through_10-year_follow-up, 1 VII 2018.
- Heath-Kelly Ch., *Why refusing to build memorials for terror attacks is a bold political statement*, „The Conversation” 2016, 6 VII, [online] <http://theconversation.com/why-refusing-to-build-memorials-for-terror-attacks-is-a-bold-political-statement-61556>, 25 VII 2018.
- Whitton S., *Psychosocial guidelines for temporary memorial management*, Australian Red Cross 2017, [online] <https://www.redcross.org.au/getmedia/9569a682-8867-438f-be1b-331b6e79a314/2017-Psychosocial-guidelines-for-temporary-memorial-management.pdf.aspx>, 10 II 2020.

Dr inż. arch. Anna AWTUCH – psycholog i architekt, adiunkt na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej. Jej zainteresowania badawcze to: psychologia architektury, percepcja przestrzeni i miejsca, podejście kontekstualne w architekturze. Obecnie zajmuje się badaniem czynników wzmacniających wspierającą rolę architektury w kształtowaniu dobrostanu psychofizycznego człowieka.

Dr inż. arch. Agnieszka GĘBCZYŃSKA-JANOWICZ – jest adiunktem na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej. Ukończyła studia na kierunku architektura i urbanistyka na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej. Na tejże uczelni obroniła w 2010 roku pracę doktorską pt. *Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku do współczesności*. W swojej działalności badawczej kontynuuje temat współczesnych form wizualizacji pamięci zbiorowej: *Współczesne krajobrazy pamięci*, „Architektura Krajobrazu” (2011); *Bezimiennie nekropolie – udział gdańskich artystów w procesie organizowania założeń pomnikowych na terenach masowych eksterminacji z czasów II wojny światowej*, [w:] *Nekropolie Pomorza* (2011); *Współczesne miejskie krajobrazy pamięci o II wojnie światowej na przykładzie Warszawy i Berlina*, „Borussia. Kultura. Historia. Literatura” (2011); *Przestrzenne nośniki polskiej pamięci zbiorowej po 1989 roku*, [w:] *Krajobraz kulturowy wolnej Polski* (2013); *Franciszek Duszeńko. Postać monumentalna*, [w:] *Franciszek Duszeńko* (2014) oraz monografia pt. *Architektura na terenach byłych nazistowskich obozów koncentracyjnych. Funkcjonalna zmienność upamiętniania* (2019). Brała udział w kilkunastu konferencjach ogólnopolskich i międzynarodowych dotyczących specyfiki pamięci zbiorowej w ujęciu interdyscyplinarnym. Efekty badań popularyzowała prezentacjami na zaproszenie uczelni w Gdańsku, Krakowie, Sofii, Ljublanie i Hamburgu.